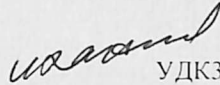

X19

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ХАНСТАНТИНОВ Віталій Олександрович

УДК316.647.5 : 322(477)

ФЕНОМЕН ТОЛЕРАНТНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ
МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Київ – 2012

8565

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Чорноморському державному університеті імені Петра Могили, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Багмет Михайло Олександрович,
Чорноморський державний університет
імені Петра Могили, завідувач кафедри
державної політики і менеджменту,
проректор з науково-педагогічної роботи
та питань розвитку.

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор
Варзар Іван Михайлович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри політичних наук;

доктор політичних наук, професор
Цвях Володимир Федорович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри політології;

доктор політичних наук, професор
Щедрова Галина Петрівна,
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля,
завідувач кафедри політології,
проректор з науково-педагогічної роботи.

Захист відбудеться «26» вересня 2012 р. о 12 годіні на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано «25» серпня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.А. Остапенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю знаходження конструктивної відповіді на виклики двох протилежно діючих тенденцій сучасного суспільного розвитку – з одного боку, уніфікації політико-громадських практик в різних країнах під впливом обміну ідеями, людьми, духовними і матеріальними цінностями, зростаючої взаємозалежності народів і культур в світі, що глобалізується. З іншого боку, активізації національної свідомості, релігійного (особливо, ісламського) фундаменталізму, ксенофобії, посилення позицій політичного радикалізму, проявів екстремізму та тероризму. Зіткнення вказаних тенденцій спричиняє різноманітні конфлікти – політико-світоглядні, ментально-ціннісні, етноконфесійні, культурно-цивілізаційні, військові, котрими супроводжується початок ХХІ століття.

Потреба в ґрунтовному науковому осмисленні толерантності актуалізується також у зв'язку з переходом до інформаційного суспільства, де найбільш важливим ресурсом, що забезпечує інноваційний розвиток і досягнення високих соціальних стандартів, є знання – основа людського капіталу. Становлення такого суспільства, як доводить досвід передових країн світу, є неможливим без орієнтації на цінності толерантності, що сприяють свободі творчості (соціальної, політичної, науково-технічної, художньої тощо) й прозорості у відносинах, зміцнюють довіру й солідарність, гуманізують та демократизують соціум, формуючи в ньому засади, чутливі до розгортання принципів справедливості, чесної конкуренції, виконання різнорівневими акторами «правил гри» і знаходження консенсусу.

Окреслена низка викликів і громадських очікувань стосується й України, яка проголосила курс на модернізацію. Неодмінними кроками на цьому шляху має бути об'єктивний аналіз і розв'язання гострих суспільно-політичних суперечностей, що продукують ворожнечу в соціумі у зв'язку із розбіжностями у поглядах на фундаментальні цілі внутрішньої і зовнішньої політики та суть української національної ідеї; значним майновим розривом між класами і верствами населення; розмежуваннями між спільнотами за мовно-культурними, конфесійними, регіональними ознаками; правовим нігілізмом і корупцією; занепадом моральності й духовності. У політичній системі настрої групового егоїзму й нетерпимості привносять інститути клановості, клієнталітету та непотизму, а політичні партії, обслуговуючи корпоративні інтереси, ще не перетворились на авторитетні майданчики для вільної дискусії за участю зацікавлених учасників відносно назрілих проблем всього загалу.

Загострення протиріччя між суспільною потребою у толерантності та антагонізмом у політичних відносинах стало однією з істотних причин затяжної кризи системи влади в Україні, проявом чого є нездатність до співпраці між різними елітними угрупованнями, серйозні коливання у політичному курсі держави і як наслідок – зниження рівня легітимності політичної системи загалом, зневіра до влади як такої та до її дій. Застосований останнім часом

авторитарний механізм протидії відцентровим силам, проявам екстремізму, радикалізму сам по собі спричиняє протестні настрої в громадянському суспільстві, що рельєфно відобразилось у зв'язку з розслідуваннями підписаних 2009 р. тодішнім урядом газових контрактів з Росією.

Складність і суперечливість трансформаційних процесів в Україні передбачають необхідність проведення комплексного аналізу феномену толерантності в її нормативному і дескриптивному вимірах, у контекстах реалізації завдань політичної модернізації та радикальних соціально-економічних реформ, розроблення відповідних рекомендацій і пропозицій суб'єктам політичного процесу. Натомість у вітчизняній політичній науці бракує системних досліджень вказаної тематики, багато її важливих аспектів ще не стали предметом спеціального розгляду з боку фахівців.

Емпіричні спостереження і звернення до праць вчених вказують на міждисциплінарний статус толерантності. Філософські основи визначення терпимого ставлення до інакшості Іншого у спряженні з його походженням, статусом, належністю до домінуючої спільноти заклали видатні мислителі далекого минулого Ф. Аквінський, Арістотель, Конфуцій, Н. Кузанський, представники джайнізму і легізму, Платон, Сенека, Сократ, Цицерон, канонічні тексти Нового Заповіту.

Грунтовні розвідки Ф. Бекона, Вольтера, Г. Гегеля, Г. Гроція, Т. Гоббса, Т. Джеферсона, І. Канта, Н. Макіавеллі, Дж. Локка, Ф. Мартенса, М. Михайловського, Дж. Ст. Мілля, Дж. Мільтона, Ш. Монтеск'є, Т. Пейна, К. Реннера, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіля, Ф. Тьонніса дозволили всебічно реконструювати класичні концепції толерантності, підвалини яких утворюють політичні ідеали та цінності лібералізму, механізми втілення їх у політичній та правовій свідомості, у традиціях політичної культури і в соціокультурних, правових нормах. Це дало змогу виявити загальні закономірності становлення толерантності як однієї з новоевропейських універсалій.

Сучасні теоретико-концептуальні засади толерантності сформульовані у працях Є. Бистрицького, Р. Вільямса Дж. Грея, В. Кімлички, М. Кренстона, М. Матраверса, С. Мендус, П. Ніколсона, Р. Нозіка, Дж. Роулза, Р. Форста, Дж. Хортон; її взаємозв'язок з плюралізмом і практикою мультикультуралізму – В. Брауна, Д. Кастіглайн, Дж. Конти, К. Маккінон, О. Северінової, Б. Стетсона, а в аспекті місця і ролі толерантності в модернізації, демократизації, реформаційного оновлення політичної системи, розвитку громадянського суспільства – В. Андрушенка, О. Бабкіної, В. Бебика, В. Горбатенка, В. Губерського, Г. Зеленько, В. Кременя, В. Логвинчук, М. Михальченка, С. Наумкіної; В. Цвиха, Г. Щедрової; співвідношення толерантності і влади, демократії, культури консенсусу, політичної поведінки – К.-О. Апеля, М. Бахтіна, І. Бойченка, М. Бубера, Ю. Габермаса, С. Жижека, А. Колодій, І. Кресіної, Е. Левінаса, А. Лейпгарта, Н. Лумана, Дж. Маркуса, С. Московічі, С. Рябова, Дж. Салівана, В. Северенюка, О. Соловйова, Е. Фромма, М. Уолцера; Й. Шумпетера, в контексті етнополітичних проблем –

О. Антонюка, І. Варзара, К. Вітмана, В. Євтуха, О. Картунова, А. Лясоти, В. Котигоренка, О. Рафальського, Ю. Римаренка, Д. Шелеста; у зв'язку з аналізом міжконфесійних відносин – В. Бабія, Р. Богдана, Г. Ковадло, Т. Сиска, елітології – М. Кармазіної, Ю. Левенця, О. Новакової, А. Пахарєва, С. Телешуна, Ф. Рудича; комунікативістики – М. Соколова, О. Сухомлин; педагогіки й виховання – А. Гусєва, О. Зарівної та ін.

Аналіз даних джерел свідчить, що проблема толерантності є актуальною, певною мірою розробленою в політології і в той же час такою, що вимагає свого подальшого вивчення у зв'язку з порівняною новизною її для вітчизняного дискурсу, неоднозначністю підходів з боку науковців різного фаху, недооцінкою громадською думкою і особливо політичним класом конструктивних можливостей, соціумо- та державотворчої ролі орієнтованих на цінності толерантності конвенційно-консensusних форм політичної діяльності. Вказані теоретико-гносеологічні та політико-прикладні потреби зумовили вибір теми дисертаційної роботи, визначили її структуру та зміст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили в рамках загальноуніверситетської науково-дослідної теми «Толерантність у політиці: зміст, сучасні тенденції, концептуальні засади в Україні» (номер державної реєстрації 0111U006368).

Мета й задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є виявлення соціоцивілізаційних витоків, природи та конструктивної ролі толерантності в суспільно-політичному житті в контекстах історії та теорії світової й вітчизняної політичної думки і сучасної політичної практики, а також визначення концептуальних підходів щодо її розвитку в умовах модернізації політичної системи України. Виходячи з даної мети, з огляду на міждисциплінарний змістосенс та статус толерантності, в роботі поставлено такі дослідницькі *задачі*:

– з'ясувати стан розробленості проблеми толерантності у працях зарубіжних і вітчизняних вчених та проаналізувати її історико-теоретичну генезу в контексті становлення політичних, економічних, соціокультурних і духовних передумов та їх інституціонального оформлення;

– визначити сутність толерантності, її філософські та соціальні підвалини, моральну цінність і психологічні механізми реалізації в діяльності політичного актора;

– охарактеризувати феномен політичної толерантності та з'ясувати її роль у політичному процесі;

– розкрити та охарактеризувати зв'язок толерантності з нормами інституту прав та основоположних свобод людини і на цій підставі дослідити особливості та механізми її міжнародного, європейського та українського нормативно-законодавчого забезпечення;

– встановити причини, чинники та умови відтворення політичної нетолерантності в сучасній Україні;

– окреслити концептуальні засади формування толерантності в Україні в умовах модернізації політичної системи й визначити шляхи та фактори її розвитку в основних сферах суспільного життя.

Об'єктом дослідження є толерантність як феномен суспільно-політичного життя.

Предметом дослідження є соціально-конструктивна природа толерантності та її соціумо- та державотворча роль в контекстах політичної модернізації сучасної України.

Методи дослідження включають низку взаємопов'язаних у застосуванні загальнофілософських, загальнонаукових і політологічних методів, підходів, принципів, необхідність комплексного послуговування котрими викликана міждисциплінарним статусом феномену толерантності.

Еволюційно-історичний підхід разом із цивілізаційним зорієнтував дослідницький пошук витоків толерантності на процеси соціально-економічного, політико-правового, духовно-культурного розвитку Європи, висвітлив характерологічні особливості її як утворення, що має певні об'єктивні передумови і що тому цілком закономірно постало як предмет рефлексії мислителів європейського лібералізму.

Діалектичний метод дозволив комплексно проаналізувати закономірне розгортання й збагачення змісту толерантності крізь призму властивої цьому явищу внутрішньої суперечності між необхідністю терпимо і водночас критично ставитись до інакшості, легітимізувати її в суспільно-політичному житті і в той же час окреслювати моральні межі її функціонування, гармонізувати імперативи свободи і рівності у взаємодіях індивідуальних і групових суб'єктів партикулярних інтересів та носіїв несхожих ідентичностей.

Синергетичний підхід дозволив розглянути толерантність як сформований механізм антиентропійної відповіді, що має своїм призначенням мінімізувати негативні наслідки неминучих конфліктних зіткнень, формувати такий тип соціальності, який затребуваний вимогами самоорганізації соціальної системи на принципах співпраці та довіри між різними спільнотами та групами і який здатен підтримувати мінімально необхідний рівень соціальної солідарності.

Системний метод дав можливість дослідити толерантність як цілісний феномен соціальної і політичної систем, в якому відбиваються якісні риси побудови та функціонування всієї конструкції суспільно-політичного життя на принципах демократії і пріоритетного визнання цінності свободи й особистості.

Діяльнісний підхід дав змогу виділити структурні елементи толерантності, проаналізувати місце і значення в ній світоглядної позиції індивіда, роль його моральних переконань і психологічних якостей в реалізації толерантної поведінки.

Компаративний метод виявив загальне й особливе в політичних, соціокультурних, громадянських практиках, характерних для різних історичних періодів і народів, і на цій основі дозволив запропонувати для практичних цілей визначення меж толерантності.

Інституціональний підхід зорієнтував на вивчення політичних інститутів, через діяльність яких праксеологізуються норми та цінності толерантності, – міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, Європейського Союзу і та ін.), держави, партій, громадсько-політичних об'єднань, а також надав спроможність всебічно вивчити формально-правові аспекти, що покладені в основу їхньої діяльності, а саме: конституційні та інші нормативно-правові акти, міжнародні та міждержавні угоди, рішення судів, регламенти органів влади. Описово-індуктивний аналіз існуючих формально-правових інститутів основоположних прав і свобод людини разом із історичним підходом дозволив докладно простежити особливості становлення і сучасний стан системи нормативного забезпечення толерантності в світі, в окремих його регіонах, в Україні.

Нормативно-ціннісний підхід дозволив детально висвітлити моральні засади толерантності і визначити перевагу її як етичної вимоги до взаємодії між акторами, як норми політичної етики, що апелює до поваги людської гідності, справедливості, гуманізму. За допомогою даного підходу аналіз толерантності здійснювався у змістовому і сутнісному зв'язку з ідеалами, цінностями і нормами демократії, правової держави та громадянського суспільства, принципами ідеологічного, політичного, економічного плюралізму та пріоритетності загальноновизнаних прав і свобод людини перед іншими регулятивами організації суспільного, політичного життя.

В аналізі феноменології політичної толерантності/нетерпимості продуктивним виявився дискурсивний підхід до соціальних і політичних явищ, що привернув увагу до змісту, спрямованості й особливостей соціально-політичного діалогу між індивідами, групами, іншими суб'єктами владно-політичних відносин в Україні і дозволив контекстуально і кількісно зафіксувати смислові елементи, що відображують толерантність/нетерпимість в політично значимих комунікативних актах, здійснюваних різнорівневими акторами.

Методи івент-аналізу, контент-аналізу, соціологічного опитування дозволили отримати емпіричний матеріал для діагностування кореляції ситуації толерантності і ступеня валідності у відповідних комунікативних актах суб'єктів політичних взаємодій на предмет толерантності/нетерпимості щодо Іншого.

Метод біхевіоризму і теорія раціонального вибору використовувалися для аналізу толерантної/нетолерантної поведінки політичних акторів на індивідуальному та соціально агрегованому рівнях: мотивів та особливостей голосування та виборах, застосування конвенційних і неконвенційних форм політичної активності в діях лідерів, груп інтересів і тиску, партій і

громадських об'єднань, а також для пояснення ролі сформованих толерантницьких установок на пошук компромісів перед максимізацією власної вигоди за рахунок Іншого в системі суспільних взаємодій.

Окрім вказаних, автор спробував акцентно спиратися на деякі нові та суто політологічні методи, які рельєфніше за інші відтінюють позитиви, ситуативи та результати даного дисертаційного дослідження. Йдеться про політико-прогностичний (О. Панарін, 2000 р.), який уможливорює гнучкий аналіз місця, функцій і ролі соціально-політичного діалогу як комунікативної форми толерантності. Застосування цього методу зорієнтувало на виявлення протиріч як джерела конфліктів у системі суспільно-політичних відносин, що породжують суперечки та відкриту ворожнечу між їх суб'єктами, на вивчення нетерпимості як нерозривно пов'язаної з толерантністю її протилежною стороною. В рамках цього методу продуктивними виявилися висновки гетерологічної теорії та постмодерністських конструкцій щодо множинності буття, фрагментації політико-культурної єдності діючих суб'єктів, а також у визначенні гіпотетичних подій та змін в політичному просторі інформаційного суспільства, що настає.

Метод тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соціально-політичного розвитку (І. Варзар, 2004 р.) використовувався для визначення, наскільки у змістовому і сенсовому плані загальногуманістичні цінності свободи, людської гідності, основоположних прав, які виконують роль солідаритетів у гетерогенному суспільстві, оскільки є витоками групової соціокультурної ідентичності для несхожих між собою індивідів, уособлюються послідовно в соціальній інституції, в надбудовно-політичній інституції, а далі – у правовій, етичній, релігійній, ментально-етнічній нормативності та ідейно-культурних орієнтаціях, як всі вони мультиплікативним чином сприяють толерантизації суспільно-політичного життя. Це уможливило конкретизацію головних напрямів формування толерантності та факторів її розвитку.

Наукова новизна одержаних результатів визначається сукупністю поставлених дослідницьких завдань, застосованими засобами їх вирішення.

У процесі здійсненого комплексного політологічного аналізу феномену толерантності в дисертації отримано результати, які мають наукову новизну і виносяться на захист:

Уперше:

– осмислено феномен політичної толерантності в якості потрійної матерії: а) політичне мислення, б) політична етика і в) політична поведінка; що виступають для неї її феноменологічними локусами, в яких вона, починаючи від «нульової» (*zero tolerance*), субстантивована операціонально у вигляді деякої міри, що зумовлюється різносенсовими і різнорівневими факторами;

– запропоновано підхід щодо застосування операціонального принципу міри як основи політики і практики толерування, що враховує контекстуальний характер ситуації толерантності, залежність її ролі від типу політичного процесу та впливу на неї соціокультурних засад конкретного політичного

простору, врахування політичної доцільності і спроможності політичної еліти діяти в координатах демократичних «правил гри», окреслено необхідні для цього когнітивні засади діяльності політичного актора;

– розглянуто проблему політичної модернізації у координатах дії толерантності як соціумо- і державотворчого фактору, що продукує та підтримує злагоду, згоду, консенсус, довіру, компроміс – конструктивні елементи існування демократії як устрою і як норми політичного життя; у зв'язку з чим самооприлюднюється ланцюг об'єктивно необхідних на найближчу перспективу кроків, сукупність котрих покладена в основу розробленої автором концепції формування толерантності в Україні;

– доведено, що сприятливими для появи та функціонування толерантності в сучасній Україні є комплекс взаємопов'язаних між собою, продукуючих суб'єктність особи (як вияв її свободи), людську гідність (як захищену правом і мораллю суспільну норму), солідарність (як вираз спільної з іншими політичної громадянської ідентичності) засад: *соціально-економічних* (інститут приватної власності, цивілізовані ринкові відносини з активним соціальним діалогом і дієвим соціальним партнерством, неполяризований стратифікаційний профіль суспільства з потужним середнім класом), *морально-етичних* (визнання в соціумі пріоритету цінностей гуманізму, поваги до людської гідності, справедливості), *політико-правових* (реальне забезпечення прав і свобод, верховенство закону і рівність усіх перед ним, послідовна реалізація принципів демократії й розвинене громадянське суспільство, регіоналізація, децентралізація і чіткий розподіл повноважень в організації публічної влади та посилення ролі місцевого самоврядування як базового інституту народовладдя), *культурно-цивілізаційних* (примат особистості та індивідуального начала, принципів відкритості, змагальності, інноваційного оновлення в організації суспільного життя), *духовно-ідеологічних* (дотримання з боку держави нейтральності щодо духовно-ідеологічних питань і консолідація соціуму навколо концепту «Креативна Україна» як найбільш привабливого для потреб інформаційного суспільства виразу національної ідеї);

– концептуалізовано й уведено до наукового обігу до десятка нових понятійно-термінологічних одиниць, які рефлектують феномен політичної толерантності і новачійно прояснюють зміст і перспективи політичної модернізації країни, серед яких – толеранційне поле, прецедентна толерантність, політичний мобінг тощо;

Поглиблено:

– теоретичний аналіз категорії «політична толерантність», її сутнісні характеристики, специфічний зміст, зумовлений дією віолентції та вайолентсії (насильства та войовничості) в політичному житті, атрибутивно представлених у ньому і перманентно детермінуючих об'єктивну потребу у засобі досягнення динамічної рівноваги між природною тенденцією стихійної соціальної ентропії і прагненням різностатусних суб'єктів до монопольного унормування і

репрезентації соціального порядку, а також розуміння необхідних для цього інституціональних і соціокультурних чинників;

– положення щодо особливої ролі політичної толерантності для розвитку політичної культури участі, що сприяє прозорості відносин по лінії «влада – соціум», поінформованості громадян та рівності у доступі політичних партій і громадських об'єднань до постановки і публічного обговорення злободенних суспільних проблем, і що скеровує соціальне невдоволення і протестні виступи в інституціонально прийнятні форми, чим мінімізується момент їх непередбачуваності і як наслідок – підвищується культура самоврядної активності громадян, зміцнюються та консоліднуються підвалини плюралістичної демократії;

– погляд на дуалістичну природу моральної цінності толерантності – інструментальну, що сприяє розгортанню іншого блага (свободи, щастя, творчості тощо), і безпосередню, що гуманізує міжлюдські відносини й надає їм більш вираженого суб'єкт-суб'єктного виміру. На підставі проведеного аналізу співвідношення політики і моралі уточнено і доповнено уявлення про моральні засади толерантності та визначення її моральних меж як проблеми політики.

Дістало подальший розвиток :

– напрям дослідження традицій гуманізму, індивідуалізму, відданості ідеї свободи й поваги до людини як ідейно-теоретичних підвалин толерантності у вітчизняній духовній спадщині та сягаючих витоків в особливостях культури і ментальності народу;

– аналіз і оцінка відповідності українських політико-правових реалій міжнародним та європейським стандартам толерантності й на основі цього запропоновано конкретні заходи щодо наближення до них вітчизняних нормативних підвалин;

– висновок щодо надмірної психологізації політичного процесу в Україні як важливої причини конфліктності у відносинах політичних акторів та цілком самостійного чинника, що продукує взаємну недовіру й унеможливорює компроміси між ними;

– теоретичне обґрунтування демократизації, розвитку інституту прав людини і основоположних свобод, зміцнення і підвищення ролі громадянського суспільства, неухильного втілення принципів правової, соціальної держави як стратегічного напрямку формування толерантності в сучасній Україні;

– положення про особливу відповідальність політичної еліти у запровадженні толерантності в суспільстві та ролі в цьому її консолідації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні нових підходів до осмислення толерантності як складного феномену суспільно-політичного життя, що може бути використано в роботі органів державної влади і місцевого самоврядування, в діяльності політичних партій та їх керівних установ, експертних і аналітичних структур, громадських колегій і рад, при підготовці законопроектів і пропозицій щодо внесення змін в чинну

нормативно-правову базу у зв'язку із завданнями модернізації, демократизації, гуманізації, забезпечення консолідованої співпраці різних сил в соціумі загалом і в політичних відносинах, зокрема.

Отримані результати можуть бути застосовані при підготовці навчальних посібників і викладанні дисциплін «Політологія», «Політична соціологія», «Сучасні концепції демократії», «Політична філософія», «Етнополітологія», «Політична конфліктологія», «Політична психологія», «Етика державної служби» тощо.

Положення та висновки дисертаційного дослідження можуть слугувати основою для лекційної роботи та політичної освіти, виявитися корисними при проведенні зустрічей представників органів влади з журналістами, активістами політичних партій, громадських і молодіжних рухів, лідерами та членами релігійно-церковних організацій, товариств національних меншин, культурологічних об'єднань.

Особистий внесок здобувача. Основні наукові положення, що вносяться на захист, автором отримані самостійно. У статтях, опублікованих спільно, авторська участь полягає у наступному: [13] – концептуалізовано феномен політичного мобінгу, встановлено причини й форми його застосування в міжпартійній боротьбі та його вплив як чинника нетолерантності; [27] – сформульовано причини відтворення авторитаризму в масовій свідомості та визначено особливості актуалізації змісту його цінностей в маніпулятивних політтехнологіях; [32] – аргументовано висновок щодо консолідації суспільства навколо розв'язання злободенних проблем як запоруки успіху зовнішньополітичної стратегії; [33] – зроблений порівняльний аналіз виборчих програм партій і блоків. Загальний обсяг публікацій здобувача, написаних у співавторстві, становить 2,5 а. а. (загальний обсяг видань, опублікованих у співавторстві, – 4, 7 а.а.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки роботи були представлені на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, а саме: Міжнародній науковій конференції «Петро Могила і сучасність» (Київ, 1996); Восьмій щорічній міжнародній міждисциплінарній конференції з юдаїки (Москва, 2001); міжнародних науково-методичних конференціях «Могилянські читання» (Миколаїв, 2005–2010); Міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні питання аграрної науки та освіти» (Ульянівськ, 2008–2009); XIII Міжнародних слов'янознавчих читаннях (Миколаїв, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону» (Ялта, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті» (МДЦ «Артек», 2009); Другому та Третьому конгресах політологів України «Політична система України: моделі влади» (Київ, 2009–2010); Причорноморських регіональних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу (Миколаїв, 2009–2012); Всеукраїнських науково-практичних конференціях

«Модернізація політичної системи України: стан та перспективи розвитку» (Луганськ, 2009–2011); П'ятих Курасівських читаннях «Політичний простір України: регіональні виміри» (Київ, 2009); Міжнародних науково-теоретичних конференціях «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (Житомир, 2009–2011); Міжнародних науково-практичних конференціях «Ольвійський форум: стратегії України в геополітичному просторі» (Ялта, 2009–2011); X ювілейній науково-практичній конференції «Україна у стані перманентного вибору: духовно-культурні, соціально-економічні та політико-правові стратегії» (Київ, 2010); II всеукраїнській науково-практичній конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: політична трансформація сучасного українського суспільства» (Херсон, 2011); Дев'ятнадцятій щорічній міжнародній конференції з юдаїки (Москва, 2012); Міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів» (Запоріжжя, 2012); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Свобода і Соборність як чинники національної ідеї України» (Київ, 2012).

Результати дослідження були апробовані на засіданнях кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили, використовувалися при викладанні курсів «Політологія» «Історія політичних і правових вчень» у Миколаївському державному аграрному університеті, на заняттях у Центрі підвищення кваліфікації кадрів державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування Миколаївської облдержадміністрації, на круглих столах Коледжу преси та телебачення (м. Миколаїв), у виступах на обласному радіо та телебаченні, в газетах «Рідне Прибужжя», «Південна правда», а також у численних лекціях перед різного роду слухачькими аудиторіями, організованих товариством «Знання», і в підготовлених та виданих ним матеріалах лекцій з актуальних тем суспільно-політичного життя в Україні.

Публікації. Результати дисертаційної роботи представлені в монографії «Політичний вимір толерантності: ідеї та проблеми» (загальний обсяг – 22 друк. арк.), 27-ми статтях у фахових виданнях з політичних наук та 36-ти статтях в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Мета і завдання дослідження визначили загальну логіку та структуру роботи. Дисертація включає вступ, п'ять розділів, кожен з яких складається з підрозділів, висновки, список використаних джерел (627 позицій). Загальний обсяг роботи становить 429 стор., основна частина – 370 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, проаналізовано ступінь розробленості проблеми, сформульовано мету і задачі роботи, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, окреслено його новизну, висвітлено

теоретичну і практичну значущість, представлено апробацію результатів та структуру дисертації.

У першому розділі – **«Еволюція ідеї толерантності в світовій політичній думці»** – розкрито передумови та закономірності зародження, становлення ідеї толерантності та особливості її сучасного дискурсу в світовій політичній думці.

У підрозділі 1.1 – *«Генеza толерантності у вченнях і поглядах епохи премодерни»* – аналізується феномен терпимості і підкреслюється панування морально-етичного та релігійного смислу його в класичних китайських та індійських текстах. Уперше Іншого як політичну категорію відкрила антична думка, в якій були сформульовані підстави терпимості у ставленні до нього: *соціально-політичні* – у зв'язку зі статусом (вільний, раб, чужинець) в політії; *гносеологічні* – діалогова традиція софістів і принцип ізостенії у скептицизмі; *етичні* – вчення стоїків про терпимість/терпеливість як моральну чесноту.

Визначено, що рання християнська думка звертається до терпимості, виходячи з есхатологічної перспективи й сотереологічних міркувань, а також в контексті інтерпретацій всезагального морального закону – закону любові.

Із розвитком буржуазних відносин та інституту приватної власності, розгортанням комунального руху за вольності склалися ті парадигмальні елементи концепту толерантності, які фіксували урізноманітнення феноменів соціально-економічної та духовно-культурної реальності, піднесення ролі індивіда та інтенсифікацію трансакцій у відтворенні суспільного буття.

Реформація закріпила визнання духовної автономії особи, її здатності раціоналізувати взаємини з Іншим, підготувала ідейне тло для виокремлення сфери приватного як вільної від безпосереднього державного втручання. Важливими здобутками, що передували появі класичних концепцій толерантності, стали також вчення про примат політичної доцільності як основи відношення до підданих і ворогів (Н. Макіавеллі), про природжені людські права і відмінність між правом і законом (Г. Гроцій, Г. Гоббс).

У підрозділі 1.2 – *«Становлення класичних концепцій толерантності як універсальї європейського Нового часу»* – досліджується концептуалізація толерантності у призмі появи та розвитку ліберально-демократичного погляду на особистість, що й уможливило на цій підставі політико-правову та морально-етичну легітимацію інакшості Іншого. Даний підхід знайшов втілення в першій класичній концепції Дж. Локка, який в основу толерантності поклав природні взаємопов'язані права людини – на життя, свободу, власність. Побудована на них рівність людей продукує їх духовну автономію, закріплюється законом і реалізується через політику толерантності.

Збагачення започаткованої англійським мислителем концепції відбувалося у вченнях французьких просвітників про значення розуму як основи пізнання і перетворення на краще суспільства, про неосвіченість, тиранію та егоїзм як витoki догматизму й нетерпимості; у категоричному імперативі І. Канта та його поглядах на суспільство як «царство цілей» і про

умову обмеження свободи дій одного індивіда необхідністю збереження її для інших; у теорії громадянського суспільства як сфери самореалізації Г.Ф. Гегеля; в інструменталізмі Є. Бентама; в політико-правових документах американської демократії XVIII ст.

Завершальним у становленні класичних концепцій став утилітаристській підхід Дж. Ст. Мілля, який доводить необхідність толерантності тим, що вона виступає чинником суспільного прогресу (оскільки багатоманітність є умовою і джерелом розвитку) і досягнення індивідом щастя, на яке й на вибір засобів чого кожен має рівні з іншими права. Дж. Ст. Мілля обґрунтовує позитивну дискримінацію як надання меншинам додаткової підтримки їхніх прав.

Отже, концепт толерантності формувався у відповідь на потребу у політичному засобі оперування зі зростаючою соціально-економічною, громадянсько-політичною, духовно-культурною багатоманітністю та у зв'язку із автономізацією ролі особистості, який би через визнання її свободи і прав, на основі досягнутої згоди стосовно певних норм сприяв консолідації соціуму у головних цілях.

У підрозділі 1.3 – «*Напрями та особливості неоліберального дискурсу толерантності*» – аналізуються особливості новітнього дискурсу толерантності та актуальні проблеми її дослідження, розкривається її роль в умовах модернізаційних перетворень.

Наголошено, що в сучасному плюралістичному суспільстві, де конкурують між собою як рівні різні концепції загального блага та несхожі способи їх втілення у життя, неоліберальний дискурс толерантності представлений двома основними напрямками. Перший – *autonomy-based liberalism* – виходить із припущення про можливість раціонального упорядкування життя на основі дискусій у термінах загально важливого. В результаті формується *public reason* – «суспільний розум» як вияв і водночас передумова толерантності. Другий – *modus vivendi liberalism* – пропонує замінити традиційну ліберальну толерантність на практику «правил гри», коли сторони відмовляються від пошуку спільного в своїх інтересах, а співіснування досягається завдяки принципу рівноваги сил. Стверджується, що кожен з цих напрямів не в змозі успішним чином розв'язати протиріччя між імперативами моралі і вимогами права, коли толерантність аплікується до групових прав різноманітних меншин, на основі чого здійснюється багато соціально-духовних практик мультикультуралізму. Його обмеженість проявляється, насамперед, в нездатності бути надійним підґрунтям формування в мільйонів прибулих до Європи мігрантів усталеної культурної і політичної ідентичності, поваги до прийнятих в ній законів і традицій.

Виділено такі актуальні теми неоліберального дискурсу толерантності: епістемологічний статус витоків незгоди; можливість суворої політичної нейтральності держави щодо різних концепцій блага; роль політичного чинника в посиленні настроїв ворожнечі, який діє як зсередини країни, так і з-за кордону; толерантність як цінність в ісламі; характер стосунку мусульманських

громад, що мешкають в європейських країнах, до християнських духовних традицій; соціальний ланцюг перетворення культурних відмінностей спочатку на нетолерантність, далі – на ненависть і в решті-решт – на злочин.

Дослідники (Р. Інглхарт, С. Меландер, П. Норіс, Р. Флоріда, А. Щербак та ін.), констатує автор, виходячи з того, що економіка знань ХХІ ст. потребує інновацій як своє головне джерело і відповідно людей – носіїв особливого креативного етосу як свою рушійну силу, наголошують на вкрай сприятливій ролі толерантності для здійснення модернізаційних перетворень на рівні як окремих країн, так і регіонів, і навіть, міст. Завдання уряду полягає у створенні належних умов для самореалізації людини, розгортання і підтримки талантів.

У другому розділі дисертації – **«Теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену толерантності»** – обґрунтовано методологію дослідження толерантності, висвітлено її сутнісні характеристики, проаналізовано її склад та механізми функціонування в контексті атрибутів політичного життя – войовничості та насилля.

У підрозділі 2.1 – *«Сутність толерантності, її філософські та соціально-політичні засади»* – досліджено природу толерантності як засобу оптимізації міжсуб'єктних взаємодій у гетерогенному середовищі, розкрито її світоглядні підвалини та соціально-політичні витоки. На основі аналізу толеранційних субпонять і суміжних категорій визначено, що ядром толерантності є терпимість – якість, що затребувана в конкретних умовах, під тиском обставин або пов'язана з особливостями освіти, виховання, психології. На відміну від неї толерантність існує як форма соціальності, що відображає такі умови суспільного життя, де плюральність розглядається як його атрибутивна системна ознака, визнання й дотримання чого впливає з цілком самостійних світоглядних підвалин, закріплюється як важливий політичний принцип організації публічного простору соціальних взаємодій.

Обґрунтовано, що толерантність характеризує міру терпимого ставлення людини політичної до інакшості і одночасно передбачає легітимацію цього з боку державно-владних структур. Вона передбачає симетричність, взаємність, рівноправ'я у доступі до різноманітних ресурсів, передбачуваність у транзакціях відповідно до унормованої матриці соціальних зв'язків, громадських практик, культурних кодів. Сприятливими для толерантності є інститути правової держави, громадянського суспільства, а в політичному плані – демократії.

Встановлено, що бути толерантним означає морально стримувати себе і в цьому плані вона заснована на волі як самообмеженні. Соціальний механізм цього пояснює теорія колективної взаємодії, за якої актор віддає перевагу співпраці заради досягнення загального блага перед максимізацією власних, але короткотермінових інтересів.

Зроблено висновок, що тією мірою, якою толерантність як соціальна якість детермінується умовами власного існування – своїми засадами, такою ж мірою й особистість – носій цієї якості набуває та формує її в себе під впливом

відповідних обставин, а також орієнтується на неї як вже на виправдану норму поведінки.

У підрозділі 2.2 – «*Політична толерантність і її роль в політичному процесі*» – обґрунтовано, що політична толерантність і можлива, і необхідна, оскільки корелюється з ідеєю *народо-владдя*. В центрі політичної толерантності перебувають ті аспекти у соціальних взаємодіях, в яких відображається ставлення до влади та до її використання в інтересах демократичної консолідації.

Виділено значення політичної толерантності: *вузьке* характеризує якісний бік взаємодій між політичними акторами у зв'язку з реалізацією функцій владарювання; *широке* відображає ставлення індивідів один до одного у різноманітних сферах суспільного життя, якщо особливості та наслідки їх взаємодій оцінюються ними самими в контексті взаємин «держава – суспільство», «влада – громадяни». Доведено, що політична толерантність у підсумку відображає рівень толерантності також і поза сферою політики, а тому досягнення її має обов'язково передбачати заходи з протидії проявам нетерпимості й ворожнечі у міжкласових, міжрелігійних, міжетнічних, інших міжгрупових взаєминах.

Визначено, що роль толерантності у політичному процесі полягає в тому, що завдяки їй відкриваються нові можливості для кооперації, політичного маневрування, здорової конкуренції ідей, проєктів, управлінських практик, і тим самим прискорюються інноваційні зміни. Крім того, вона сприяє легітимазії права специфічної групової ідентичності на участь у формуванні та репрезентації соціального порядку. На підставі цього стверджується, що смисл толерантності як принципу політичної дії полягає в тому, що вона надає перманентному процесу самоорганізації та переформатування політичного поля більш цивілізованих форм, виступаючи для нього раціональним, гуманістично навантаженим, етично унормованим принципом функціонування.

З'ясовано, що в умовах (за класифікацією Л. Пая) західного типу політичного процесу толерантність сприяє відтворенню та вдосконаленню «правил гри» в ході демократичних змагань за мандат довіри електорату, виконує функції демократизації, гуманізації, раціоналізації, світоглядну, культурно-виховну, соціалізаційну, консолідаційну, а за умов незахідного – активізує й урізноманітнює політичну участь, що несе загрозу монопольному положенню авторитарної влади.

У підрозділі 2.3 – «*Моральний вимір та межі толерантності як проблема політики*» – розглядається універсальність вимог та приписів моралі, варіативність та релятивність в ідентифікації добра і зла, що, з одного боку, ускладнює застосування режиму толерантності, але, з іншого, – розширює рамки для моральної легітимазії інакшості. З огляду на ці суперечливі наслідки, визначено, що мораль окреслює лише фундаментальні межі для політичної дії. Толерантність щодо всіх виявів, які не порушують вказаних меж обов'язкового морального регулювання та не перетворюють її саму на адвокативний засіб

виправдання й потурання відвертому злу, постає в умовах демократії необхідним, доцільним, затребуваним принципом політичної етики. Вона сприяє кращому порозумінню між причінниками деонтологічної етики переконання та телеологічної етики відповідальності, оскільки слугує їхній співпраці в інтересах загального блага.

Визначено, що толерантність, виконуючи функції презумпції лояльності до всіх учасників суспільно-політичних відносин, надає їхньому перебігу самостійний гуманістичний імпульс. Отож, моральна цінність толерантності полягає у бонусному завдяки її впливу отриманні особистістю властивих їй як свobodній цілепокладаючій істоті модусів її суб'єктності і суб'єктивності.

Запропоновано підхід щодо окреслення меж терпимого та сформульовано відповідні критерії, розглянуто роль дискусій та домовляння в процесі їх застосування. На основі цього обґрунтовано операціональний принцип міри толерантності як релевантний практичним потребам.

Підрозділ 2.4 – *«Психологічні механізми толерантності/нетерпимості в діяльності політичного суб'єкта»* – присвячений аналізу ірраціональних механізмів толерантності/нетолерантності: гніву, презирства, ресентименту. З'ясована роль і місце інгрупового фаворитизму, категоризації у розділенні екзистенціального простору на «Ми» і «Вони». Окреслене коло психологічних передумов та засобів приборкання настроїв взаємної ворожнечі задля продукування солідаритетів.

Висвітлюється стереотипізація як соціально-психологічний механізм виникнення та поширення упереджень, ксенофобії, дискримінації, що відтворюються в масовій свідомості і легко актуалізуються з латентного стану під дією маніпуляцій і спланованих на загострення поточної політичної боротьби мобілізацій.

Підсумовано, що вагомою причиною політичної нестабільності в Україні останнього десятиліття став інтенсивний обмін соціально-психологічними відношеннями між провідними політичними акторами. Нічим не виправдана надмірна психологізація політичного процесу призвела до зниження загальної здатності політикуму об'єктивно, самокритично, раціонально аналізувати ситуацію і відповідно діяти. Звідси зроблений висновок щодо нагальної потреби у раціоналізації і технологізації діяльності різних політичних суб'єктів.

У третьому розділі – *«Ідейно-теоретична спадщина і нормативні орієнтири толерантності в Україні»* – розкривається толерантницька складова української духовної традиції у контексті взаємодії історичних, соціоцивілізаційних, етноконфесійних, ментальних чинників її розвитку та характеризуються сучасні міжнародно визнані нормативні підвалини толерантності.

У підрозділі 3.1 – *«Концепт терпимості в українській суспільно-політичній думці»* – виділено основні підставові характеристики еволюційного розвитку уявлень про толерантність: гуманістична спрямованість національної ментальності та властиві українцям індивідуалістичні інтенції, вплив

геополітичних, соціокультурних та конфесійних реалій, ступінь активності державницьких прагнень.

Наголошено, що до кінця XVI ст. завдяки спокійному ставленню з боку Польсько-Литовської держави до мови, культури, релігії українського народу, у вітчизняній суспільно-політичній думці заявив про себе раціональний, зважений підхід до Іншого (С. Оріховський). У подальшому спроби спольщення та покатоличення призвели до появи гостро полемічної літератури. Одночасно відбувалася кристалізація політичного виміру терпимості. Рівень її маніфестації до окремих суб'єктів пов'язувався з мінливими ситуативами державницьких змагань.

У добу українського Просвітництва поширюється ідея щодо взаємопов'язаності між собою права, гуманізму і християнських настанов як мотиваційної основи ставлення до Іншого (Т. Прокопович, М. Козачинський), культури міжнаціонального спілкування (М. Скоропадський). У розвідках на початку XIX ст. в якості засадничих принципів названо правило взаємності (І. Воронов), неупередженість до новацій (Р. Гонорський), сприйняття дійсності в світлі християнської ідеї рівності всіх народів, всіх людей перед Богом (В. Каразін). Підйом національної свідомості у другій пол. XIX ст. не виключав розуміння безальтернативності терпимості у міжетнічних стосунках (В. Антонович), принципу рівності прав і свобод людей в питаннях мови, освіти, віросповідання («Громада»).

Наголошено, що на поч. XX ст. М. Грушевський, досліджуючи умови загальнонаціональної злагоди, сформулював деякі важливі політичні засади толерантності, що згодом знайшли своє втілення в Універсалах, в «Законі про національно-персональну автономію», в «Конституції Української Народної Республіки» (VIII розділ), у ряді інших документів 1917 – 1920 років. З передових європейських традицій у відношенні до етномовної, культурної, релігійної інакшості виходив у своїх поглядах В. Липинський.

Узагальнення вище згаданих праць, а також звернення до думок М. Костомарова, М. Драгоманова, Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицького, Н. Григорієва, Д. Чижевського, І. Мирчука, О. Кульчицького та інших українських мислителів дозволяє дійти висновку: цінності толерантності укорінені у духовній спадщині народу і є предметом тривалої рефлексії.

У підрозділі 3.2 – *«Міжнародні та європейські стандарти толерантності й необхідність наближення до них в процесі політичної модернізації в Україні»* – аналізується міжнародно-правове забезпечення толерантності. Відмічається, що Загальна Декларація прав людини ООН (1948 р.) проголосила невід'ємну за народженням людську гідність першоджерелом її прав. Сформульовані в ній та Статуті ООН норми набули подальшого розроблення у низці міжнародно-правових актів, у конституціях більшості країн. Сучасні міжнародні та європейські стандарти толерантності декларують:

- проголошення та гарантію захисту основоположних свобод і прав людини – фундамент толерантності;
- принцип рівності людей і поваги у зв'язку з їх груповою належністю (расовою, статевою, мовно-етнічною, релігійною, соціально-статусною, культурною) – правову підставу для самотності і відмінностей у взаємодіях;
- заборону дискримінації, расизму, ксенофобії, сприяння цінностям та ідеалам гуманізму, відкритості у міждержавних стосунках, діалогу між народами та людьми.

Ухвалена ЮНЕСКО Декларація принципів толерантності (1995 р.) уперше проголосила її одним із стандартів правової демократичної держави і деталізувала її норми, розтлумачила положення та конкретизувала вимоги.

Найбільш досконалою у правовому сенсі, політично дієвою і морально впливовою для утвердження цінностей і норм толерантності є європейська система захисту прав людини й основних свобод, яка включає: 1) документи Народи з безпеки і співпраці в Європі (НБСЄ / ОБСЄ); 2) рекомендації та постанови Європейського Союзу; 3) ухвали Ради Європи; 4) рішення Європейського суду з прав людини.

У підсумку зазначено, що зафіксовані міжнародною та європейською спільнотою стандарти толерантності є важливою ознакою кодексу цивілізованого суспільно-політичного життя, наближення до яких Україні є складовою її політичної модернізації та успіху євроінтеграційних зусиль.

У підрозділі 3.3 – *«Законодавче забезпечення прав і свобод людини в Україні як політико-юридичної основи толерантності»* – обґрунтовується, що Конституція України містить ряд принципових положень щодо розвитку толерантності: принцип багатоманітності суспільного життя (ст. 15); рівність у правах та гідності всіх людей (ст. 21); заборону привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, за мовними та іншими ознаками (ст. 24).

Деталізація цих норм здійснюється у Цивільному кодексі (ст. 12, 13), у Цивільному процесуальному кодексі (ст. 5, 10), а також у низці законів, зокрема: «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки» від 09 січня 2007 р., «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 4 лютого 1994 р., «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 р., «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. та деяких інших.

Шляхом приєднання до міжнародних конвенцій та угод в Україні відбувається приведення вітчизняних нормативних актів до визнаних у світі стандартів. Серед найважливіших законів, які сприяють утвердженню атмосфери толерантності, слід назвати такі: «Про приєднання України до

статуту Ради Європи» від 31 жовтня 1995 року; «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 14 липня 1997 року; «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року» від 3 серпня 2006 року; «Про ратифікацію Європейської Конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів від 24 листопада 1977 року» від 16 березня 2007 року»; «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року; «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії від 3 травня 1996 року» від 14 вересня 2006 року; «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 року» від 15 травня 2003 року.

Зроблено висновок, що пріоритетним напрямом в утвердженні політико-юридичних основ толерантності є гарантії свобод і прав людини, приєднання до чинних міжнародних угод, виконання взятих себе зобов'язань, ухвалення нових законів, подолання різних форм правового нігілізму та дискримінації.

У четвертому розділі – **«Причини та фактори нетолерантності в сучасній Україні»** – розкриваються різнопланові причини, чинники та умови відтворення ворожнечі в суспільстві, нетерпимості у відносинах політичних суб'єктів.

У підрозділі 4.1 – *«Соціально-політичні розмежування в суспільстві як джерело нетолерантності»* – встановлено, що об'єктивними причинами нетолерантності виступають соціально-політичні розмежування, що склалися історично у зв'язку з відносинами статусної нерівності з супутнім їм ідеологічним розколом, суперечливістю групових ідентичностей, неминучим зіткненням цілей та інтересів. Через політичні партії розмежування транслюються в політичну систему, а еліти у боротьбі з опонентами маніпулюють ними для розпалювання настроїв суспільного невдоволення.

Окреслено та охарактеризовано коло найбільш небезпечних для цінностей толерантності розмежувань: глибокі соціально-майнові при загальному високому рівні бідності; зростаючий розрив у якості і темпах ринкових перетворень, матеріальному благополуччі та соціальному забезпеченні між містом і селом; протистояння інтересів центру і регіонів та асиметричність у міжрегіональних, насамперед, економічних відносинах; мовно-етнічне та релігійно-церковне розмежування; культурно-цивілізаційне – на Схід і Захід, в основі якого особливості історичної пам'яті, ментальності, мовної приналежності, усталених світоглядних уявлень і побутової поведінки.

Підсумовано, що всі разом соціально-політичні розмежування активуються через застосування в політичній боротьбі різноманітних конфліктних мобілізацій, заснованих на технології відчуження, в основі яких – поділ на «своїх» і «чужих».

У підрозділі 4.2 – *«Міжпартійна боротьба як чинник продукування політичної недовіри й ворожнечі»* – досліджено залежність продукованої політичної нетерпимості від активності суб'єктивного чинника – міжпартійної

боротьби, яка розглядається у *вузькому* (протиборство під час виборчих кампаній між політичними партіями і блоками) і в *широкому* значенні (політизація у протистояння між різними частинами суспільства). Класифіковано суб'єкти, визначено умови та типові стратегії нагнітання ними ворожнечі, висвітлено особливості змісту та етичного обґрунтування цілей. З огляду на рівень інтенсивності здійснюваних комунікативних актів проти опонента виділено дві фази: *статичного* протиборства основних гравців в умовах дизайну позицій і ролей, що склався в результаті виборів, і *динамічного* – у зв'язку з підготовкою та проведенням виборчих кампаній.

На основі узагальнення емпіричного матеріалу політичної боротьби 2005 – 2010 років визначено та охарактеризовано дві найбільш небезпечні для цінностей толерантності комунікативні технології. На фазі статичного протиборства – це *політичний мобінг* – сукупність психологічно навантажених, переважно маніпулятивних прийомів боротьби з опонентом і агресивним його тавруванням, які застосовуються політиками, що перебувають між собою у визначених законом адміністративно-управлінських відносинах, з метою відтермінованої в часі електоральної перемоги. На фазі динамічного – це *меседжі*, надання котрим аксіологічного звучання дозволяє універсалізувати та актуалізувати в умовах кризи будь-яку суспільну проблему, репрезентувати в дихотомічній картині світу себе як носіїв Добра, а опонентів – Зла.

Сформульовано висновок, що за своєю природою міжпартійній боротьбі притаманно виступати чинником недовіри й нетерпимості, але гострота і тривалість цього залежить від цілеспрямованої політизації суспільного життя, впливу особливостей масової свідомості на політичну культуру населення.

У підрозділі 4.3 – «*Вплив авторитарної свідомості та культури як умова відтворення політичної войовничості*» – аналізується негативний тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності та їх функціонування у суспільстві. Підкреслюється, що вона, з одного боку, корениться в антропологічній природі людини – істоті, яка прагне до упорядкування реальності на противагу навколишньому хаосу задля задоволення базової потреби у безпеці. А, з іншого боку, і в самому суспільстві є різнопланові передумови існування авторитарної свідомості: інерція духовно-ідеологічної надбудови; тривалий досвід перебування під владою тоталітарних режимів; культура самозахисту на основі етноцентризму; труднощі модернізаційних реформ і викривлення їх демократичної суті; атомізація соціуму; девіації в транзакційних практиках; слабкість і неефективність інститутів громадянського суспільства; природна схильність бюрократично-олігархічної влади до авторитаризму; мобілізаційний характер участі громадян у політичному дискурсі, що дозволяє владі штучно навантажувати його авторитарним змістом.

Виявлено, що вплив авторитарної політичної свідомості посилюється за рахунок маніпуляцій з релігійними, моральними, історико-культурологічними та іншими неполітичними сюжетами. З огляду на настрої соціальних аутсайдерів, яких на сьогодні більшість, політичні сили пропонують такі

нормативно-ціннісні ідеологеми, які апелюють до засад і цінностей авторитаризму, що проявляється у соціальній демагогії, популізмі, симптомах вождізму.

Тиску авторитаризму сприяє ідейно-ціннісна еkleктичність настанов масової політичної свідомості українських громадян, що робить їх чутливими і до демократичної риторики політиків і до авторитарних практичних дій влади, і до визнання цінності державної незалежності й до обмеження її суверенітету, і до рішучого наведення «твердою рукою» порядку і до пріоритету прав та свобод. В історичному плані підґрунтям такої амбівалентності виступає маргінальність як риса соціальності і психокультури, в результаті чого в політичній культурі українців поширені конформізм, соціальна мімікрія, байдужість – тобто, те, що живить авторитарну свідомість.

Зроблено висновок, що функціонування елементів авторитаризму в масовій свідомості й культурі виступає сприятливою умовою для відтворення політичної нетолерантності та являє собою цілком самодостатнє надбудовне явище, що має місце паралельно із розвитком економічних ринкових відносин.

У п'ятому розділі – **«Формування толерантності в умовах модернізації політичної системи України»** – визначаються принципи, напрями та якісні параметри розвитку культури толерантності.

У підрозділі 5.1 – *«Зміцнення інститутів демократії, прав людини та громадянського суспільства – фундамент становлення толерантності»* – зазначено, що умовою толерантності є дотримання *свободи* як основи духовної автономії кожного, *гідності* як субстрату його людськості, *рівності* щодо Іншого як виразу однакового з ним статусу власника на особистість. Побудована на цих принципах соціокультурна матриця міжсуб'єктних трансакцій утворює толеранційне поле – простір скеровування відношень у суспільно-політичному житті на взаємну повагу, відкритість до інакшості Іншого, активність у співпраці з ним, мирне компромісне розв'язання протиріч.

Вказана тріада принципів виявляє свою затребуваність при агрегуванні та артикуляції загальної волі, що й забезпечується фундаментальними засадами демократії. Одночасно обґрунтовано необхідність суміщення на інституціональному та процедурному рівнях декларованої за її умов рівності прав і свобод. Це передбачає конкретний підхід до кожної ситуації, який має спиратися на зрозумілі для зацікавлених політичних акторів її когнітивні та інституціональні особливості і який покликаний мінімізувати конфліктні зіткнення шляхом врахування групових, а, іноді, й навіть індивідуальних вимог.

Підкреслюється, що простором функціонування зв'язків та інтересів, інститутів та асоціацій, що забезпечують вільну реалізацію кожною людиною її природних прав і свобод, виступає громадянське суспільство. Його головною перевагою порівняно зі сферою їх реалізації в рамках державно регульованої нормативності є більша кількість ступенів свободи для індивідів, чим також долається або компенсується вище згадана нерівність між ними.

З'ясовано, що зміцнення інститутів громадянського суспільства виступає чинником розбудови структур для функціонування норм толерантності, парадигмальної матриці поведінки, виховання й соціалізації в її душі. Як партнер держави громадянське суспільство апробує інакшість і готує її на порядок денний політики. Принципом взаємодії між ними виступає толерантність, а власне процес діалогу – джерелом її продукування й зміцнення.

У підрозділі 5.2 – *«Шляхи формування та фактори розвитку толерантності в головних сферах суспільного життя»* – встановлено особливості політологічного підходу, в межах якого реалізуються відповідні принципи та чинники: міждисциплінарний аналіз протиріч, що породжують гострі конфлікти у різних сферах суспільного життя та визначення факторів їх мінімізації; орієнтація на свободу, правову рівність, плюралізм, захист прав людини, індивідуальну відповідальність і солідаризм; послідовне втілення їх в соціальній і в політичній системі, в правовій, етичній, релігійній, ментально-етнічній нормативності та ідейно-культурних орієнтаціях.

Визначено принципи формування толерантності: діалогова взаємодія між різними соціальними, політичними акторами; визнання за кожним політико-юридичної суб'єктності; дотримання духовно-соціальної автономії; створення належних умов для самореалізації особистості в різних сферах суспільства; забезпечення полісуб'єктності процесу толерантизації за рахунок розгортання механізмів самодіяльності та самоконтролю з боку соціальних суб'єктів у рамках державного управління – «належного врядування» (good governance).

Доведено, що для продукування солідаритетів, які сприяють толерантності у суспільстві, необхідно регулювати соціально-політичні розмежування у напрямі мінімізації величин статусної нерівності. У зв'язку з цим визначено різноманітні фактори, зроблено висновок щодо їх взаємозумовленості й субординаційності впливу.

Важливим джерелом політичної толерантності є спільна громадянська політична ідентичність, досягнення якої вимагає відносин довіри, порозуміння, згоди між різними спільнотами – регіональними, соціополітичними, мовно-культурними, етноконфесійними. Для сприяння цьому запропоновано формати конституційні-правових, інституційно-функціональних, організаційно-виховних, духовно-концептуальних засад організації суспільно-політичного життя.

Розглянуто механізм лояльності до влади та висвітлений її взаємозв'язок із політичною толерантністю. Сформульовано конкретні пропозиції стосовно зміцнення політичної лояльності в умовах модернізаційних перетворень в сучасній Україні.

У підрозділі 5.3 – *«Роль толерантності в консолідації політичної еліти в контексті вдосконалення системи влади в Україні»* – акцентовано увагу на тому, що формування ефективної моделі влади є імперативом, передумовою та невід'ємною складовою модернізації, що, своєю чергою, передбачає

консолідацію політичної еліти як основного провідника базових цінностей, які об'єднують народ.

Визначено, що, з одного боку, толерантність, створює необхідні для такої консолідації передумови : сприяє взаємній довірі та співпраці на принципах прагматизму, раціоналізму, технологізації та діалогізації суспільно-політичного життя; посилює процеси демократизації політичних партій; удосконалює систему рекрутування еліти на принципах відкритості, доступності, змагальності, залежності кар'єрного просування від широкого кола електорату; створює необхідні передумови для запровадження механізмів консенсусної демократії в діяльність суб'єктів суспільно-політичного життя.

З, іншого боку, толерантність прискорює процес удосконалення самої системи влади до такого її стану, який сприяє демократичній консолідації еліти. Йдеться, зокрема, про розділення відносин влади і власності; демонополізацію влади і створення механізмів взаємних залежностей її представницьких і виконавчих органів від ступеня злагодженої взаємодії з іншими політичними суб'єктами на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях; реальне забезпечення стримувань і противаг у взаєминах різних гілок влади; становлення інституціональних механізмів для розвитку і підтримки усталених «правил гри» на політичному полі.

Завдяки синтезуванню дії вказаних тенденцій мультиплікативним чином нарощується каркас домовляння. Воно включає спільне діагностування проблеми та її обговорення, пошук компромісів, торг, узгодження дій для подальшого співробітництва, постійний публічний моніторинг стану виконання досягнутих угод та можливість у будь-який час їх вільного перегляду.

Домовляння уможлиблюється на основі й у вигляді згоди між опонентами. Об'єктом загальнонаціональної згоди (*common good* – загальне благо) пропонується концепт «Креативна Україна» – нейтральний в ідеологічно-ціннісному вимірі, здатний виступати фундаментом для консолідації зусиль різних спільнот і груп шляхом надання кожній з них можливості для самореалізації в розмаїтті проявів людського буття. Даний концепт найбільшою мірою відповідає як об'єктивним вимогам просування країни до інформаційного суспільства, так і суб'єктивному прагненню до індивідуального успіху в житті з боку молодшої, енергійної й освіченої частини населення – рушійної сили цього процесу.

Усталена, процедурно оформлена практика укладання згод поступово веде до злагоди – якісного стану міжсуб'єктних відношень, що конвертується у моральну владу, породжувану комунікативними засобами (Ю. Габермас) і що передбачає свідоме уникнення крайнощів егоїзму, приборкання власних амбіцій, утримання своєї поведінки у прийнятих параметрах політичної пристойності, тобто, до толерантності.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації зроблено узагальнення, підсумовано результати, що свідчить про досягнення мети й реалізацію поставлених задач. На підставі цього сформульовано такі теоретичні положення та практичні рекомендації.

З'ясовано стан розробленості теоретико-методологічних засад толерантності й відзначено, що попри зростаючу актуальність цієї тематики та збільшення уваги до неї з боку фахівців різних галузей соціогуманітарного знання, мають місце істотні відмінності у поглядах на даний феномен, не чітко визначено понятійний апарат, бракує праць системного міждисциплінарного характеру, в яких би толерантність розкривалась, виходячи з цілісності її та із взаємопов'язаності її світоглядних, соціальних, економічних, політичних, нормативно-правових, духовно-культурних та морально-психологічних засад.

Порівняно новим є дискурс толерантності для сучасної вітчизняної думки. В політичній науці ця тематика ще не привертає до себе належної уваги. Доволі поширеним є отожднення толерантності просто з терпимістю, пасивно-споглядальним сприйняттям дійсності, з відмовою від власної принципової позиції в ім'я примирення за будь-якою ціну з опонентом. Недооцінка конструктивних соціо- та державотворчих функцій толерантності і практичні потреби деконфліктизації суспільно-політичного життя, досягнення чого є особливо важливим для успіху модернізації, також доводять актуальність наукового дослідження даного феномену.

Зазначено, що генезування толерантності в світовій суспільно-політичній думці зумовлювалося необхідністю вироблення відношення до Іншого в контексті структурування світу на «своїх» і «чужих». На стародавньому Сході це відбувалося під впливом релігійно-міфологічної картини світобудови, в Древній Греції – потреб полісної рабовласницької демократії, в часи християнського Середньовіччя – з одного боку, передвизначеності для всіх людей сотереологічної перспективи, а з другого, – морального закону любові.

Із зародженням буржуазних відносин і становленням національних держав право бути толерованим отримало надійне економічне підґрунтя у вигляді інституту приватної власності і через постановку Реформацією питання про духовну автономію особистості, теоретична рефлексія чого втілилася в ідеї природних прав і політичної доцільності в діях влади щодо інакшості. Подальше збагачення підстав та змісту толерантності було зроблено у вченні про моральний категоричний імператив, у теорії громадянського суспільства, концепціях комунікативного дискурсу та комунікативної дії. З визнанням у наш час основоположних свобод і прав людини, цінностей плюралізму та демократії толерантність постає як невід'ємний елемент цивілізованого суспільно-політичного життя.

Підкреслено, що толерантність як форма соціальності базується на засадах, які продукують відносини взаємної лояльності, діалогу і партнерської відповідальності за загальне благо. Когнітивним підґрунтям її виступає

усвідомлення неповноти та обмеженості пізнання і наявність багатьох типів раціональності. Політико-правовими основами виступають ідеї природної рівності, прав і свобод людини, демократичний режим, що гарантують справедливий доступ до влади і суспільних ресурсів. Психологічними передумовами виступають емпатія, афективна толерантність, асертивність, а нетерпимості – гнів, відраза, презирство, ресентимент, а також стереотипів, чуток, інших соціально-психологічних механізмів та чинників колективного несвідомого. Моральна цінність толерантності полягає у презумпції компліментарності до всіх учасників трансакцій, що слугує консолідації суспільства на принципах поваги до гідності людини, людяності й порозуміння.

Встановлено, що в розмаїтті своїх проявів толерантність належить до основоположних принципів плюралістичної демократії участі. Через процедуру громадського морального дискурсу кожен може скористатися правом на формування соціального порядку, інтерпретацію та зміни в ньому, а нове, нетрадиційне – на легітимацію й окреслення меж. Тим самим толерантність, з одного боку, характеризує прийняту в координатах простору-часу соціуму міру терпимого до інакшості, нового, неприємного, а з іншого, – легітимізує їх, сприяючи інноваціям. Вона являє собою упорядковану, культурно-правову, надситуативну поведінку, в якій відбивається громадянське мислення особи і усвідомлення нею потреби власним вольовим зусиллям мінімізувати конфліктні зіткнення у взаємодіях з іншими у зв'язку з протиріччями суспільного буття, маніфестованою інакшістю, викликаною їхньою груповою належністю або незвичними, неприємними громадськими практиками.

Показано, що в центрі політичної толерантності перебувають ті аспекти у взаємодіях, в яких відображається ставлення до влади і орієнтація на норми та ідеали її демократичної побудови. Як принцип політичної дії толерантність надає перманентному процесу самоорганізації та переформатування політичного поля більш цивілізованих форм, виступаючи для гравців на ньому раціональним, гуманістично навантаженим, етично унормованим алгоритмом їх дій. Окрім демократизації, гуманізації політичного процесу та консолідації його агентів, толерантність виконує світоглядну, культурно-виховну, соціалізаційну функції, реалізація яких залежить від типу самого політичного процесу.

На основі аналізу нормативно-правових джерел виявлено, що сучасні міжнародні та європейські стандарти толерантності спираються на такі презумпції:

- проголошення та гарантія захисту основоположних свобод і прав людини – фундамент толерантності;
- принцип рівності людей і поваги у зв'язку з їх груповою належністю (расовою, статевою, мовно-етнічною, релігійною, соціально-статусною, культурною, гендерною, сексуальною, територіальною) – правовою підставою для їх самобутності та відмінностей у взаємодіях;

- заборона дискримінації, расизму, ксенофобії, сприяння цінностям та ідеалам гуманізму, відкритість у міждержавних стосунках, діалог між народами та людьми.

Вказані цінності знайшли своє закріплення в Статуті та Загальній Декларації прав людини ООН (1948 р.), Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Підсумковому документі Віденської зустрічі (1986 р.), Підсумковому документі Наради з безпеки і співпраці в Європі – Паризькій хартії для нової Європи (1990 р.), Документі Московської наради Конференції з питань людського виміру НБСЕ (1991 р.), Хартії основних прав Європейського Союзу (2000 р.), в інших документах. Уперше толерантність проголошено невід’ємним стандартом правової демократичної держави в Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО (1995 р.).

Досліджено нормативно-правовий фундамент толерантності в Україні, що включає корпус прав і свобод людини, демократичні принципи суспільно-політичного життя, які закріплені Конституцією України та низкою законів. Встановлено, що через неврегульованість окремих положень, прогалини у правозастосуванні, поширений правовий нігілізм ефективність законодавчого забезпечення прав і свобод людини – політико-юридичної основи толерантності на цей час є недостатньою.

Визначено, що об’єктивними причинами політичної нетолерантності в Україні виступають розмежування, лінії якого проходять через: поляризоване соціально-майнове розшарування населення; дисбаланс інтересів і нечіткий розподіл повноважень між центром і регіонами, органами державної влади і місцевого самоврядування; несиметричність у міжрегіональних, насамперед, економічних стосунках; мовно-етнічну та релігійно-церковну приналежність спільнот; цивілізаційне – на український Схід і Захід. Кожному з них відповідає ідеологічний розкол, що виражається в існуванні електоральних уподобань. Через політичні партії вони транслюються в політичну систему та є чинниками її конфліктизації.

Стверджується, що найбільш небезпечним чинником політичної нетолерантності є міжпартійна боротьба, суб’єктами якої у вузькому сенсі є інституціоналізовані політичні партії та блоки, а в широкому – усталені спільноти симпатизантів у складі всекраїнового електорату, які традиційно віддають перевагу певним цінностям та ідеалам. Аргументовано, що без формування толерантності гострота та інтенсивність політичної боротьби, що спостерігалась упродовж всіх років незалежності і що призвела до особливо глибокої суспільної кризи і нестабільності в останнє десятиліття, й надалі буде виснажувати ресурси країни – матеріально-фінансові, організаційно-кадрові, соціальної довіри і терпіння.

Обґрунтовано, що розвиток толерантності є імперативом модернізації, неодмінною передумовою для інноваційних механізмів економічного, соціально-політичного та культурного розвитку, збагачення та оптимального

використання людського капіталу – рушійної сили інформаційного суспільства. У зв'язку з цим постає як невідкладне завдання поглиблення демократичних, правових, соціальних засад державності, дотримання в політичному житті норм народовладдя, поважання людської гідності, активізацію громадянського суспільства, створення умов для особистості реалізувати її права та свободи, життєві потреби та специфічні інтереси.

Доведено, що толерантизація суспільно-політичного життя неможлива лише зусиллями влади та інститутів суспільного виховання, не обмежується просвітницько-пропагандистськими заходами чи політичним навчанням, а потребує розгортання механізмів самодіяльності та самоконтролю з боку самих індивідів. Це передбачає зміну системи цінностей в людей у контексті такої їх участі у суспільному житті, інституціональним підґрунтям для якої виступає тип державного управління – «належне врядування» (good governance).

Зазначено, що одним з ключових напрямів розвитку толерантності в гетерогенному українському суспільстві є формування спільної громадянської політичної ідентичності, що має складатися під впливом продукування солідаритетів та консолідації навколо «загального блага» (common good), в якості чого запропонований концепт «Креативна Україна» як найменш конфліктогенний в ідеологічному плані, що відкриває простір для творчої самореалізації різних соціальних суб'єктів у будь-яких сферах життя, привносить в їх взаємини як дух здорової конкуренції, так і взаємної залежності. Окреслене коло сприятливих для цього засад – конституційно-правових, інституційно-функціональних, організаційно-виховних, духовно-концептуальних.

Підкреслено провідну роль політичної еліти в трансляції в соціум цінностей толерантності, що передбачає відкритість рекрутування до її лав, розділення влади і бізнесу, запровадження конвенційно-консенсусних форм (діалог, переговори, політичний торг, компроміс, згода, міжпартійне та міжфракційне співробітництво і консультації, створення урядових і парламентських коаліцій тощо), демократизацію, раціоналізацію, гуманізацію політичних інститутів, зміцнення відносин взаємної довіри та відповідальності між різними гілками влади, між владою і опозицією, державою і громадянином.

Для реалізації вказаних завдань потрібно запровадження до практики різнопланових політичних акторів принципів прозорості, підконтрольності закону, підзвітності перед населенням, фахової компетентності, єдності слова і діла, співзвучності схвалюваних рішень специфічним інтересам спільнот і груп. Все разом вказане сприятиме довірі до політики та легітимності влади – підґрунню лояльності у відносинах між суб'єктами політичного процесу, що полегшуватиме досягнення згод на основі компромісів і формуванню морального імперативу злагоди як важливої консолідуючої соціум норми ставитись до інакшості Іншого і взаємодіяти з ним толерантно.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Ханстантинов В. О. Політичний вимір толерантності: ідеї та проблеми : [монографія] / В.О. Ханстантинов. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. — 336 с.

Статті в наукових фахових виданнях з політичних наук

1. Ханстантинов В. О. Проблема толерантності в контексті політичної культури сучасного українського суспільства / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 40. Вип. 27. Політичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. — С. 21 – 23.

2. Ханстантинов В. О. Класова непримиримість у марксизмі як антипод толерантності / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 47. Вип. 34. Політичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. — С. 41 – 44.

3. Ханстантинов В. О. Політкоректність у політиці / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 65. Вип. 52. Політичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. — С. 34 – 37.

4. Ханстантинов В. О. Толерантність як риса світоглядної позиції особистості / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 79. Вип. 66. Політичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — С. 27 – 32.

5. Ханстантинов В. О. Євроатлантичні прагнення України і проблема досягнення толерантності / В. О. Ханстантинов // Сучасна українська політика : політики і політологи про неї. — Київ; Миколаїв, 2008. — Вип. 14. — С. 260 – 266.

6. Ханстантинов В. О. Толерантність як передумова загальнонаціонального діалогу щодо проблеми «Україна – НАТО» / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 93. Вип. 80. Політичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — С. 28 – 30.

7. Ханстантинов В. О. Соціально-психологічні витоки толерантності / В. О. Ханстантинов // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв, 2009. — Вип. 15. — С. 164 – 174.

8. Ханстантинов В. О. Ідеї толерантності в ранньому лібералізмі / В. О. Ханстантинов // Гілея [науковий вісник] : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2009. — Вип. 18. — С. 247 – 254.

9. Ханстантинов В. О. Вплив органів місцевого самоврядування на формування в регіоні релігійної толерантності / В.О. Ханстантинов // Гілея [науковий вісник]: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2009. — Вип. 20. — С. 355 – 362.

10. Ханстантинов В. О. Політична толерантність як чинник загальнонаціональної згоди / В. О. Ханстантинов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., Миколаїв : Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. — Вип. 16. — С. 38 – 43.

11. Ханстантинов В. О. Антична та ранньохристиянська думка як витoki толерантності / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 110. Вип. 97. Політичні науки. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — С. 51 – 55.

12. Ханстантинов В. О. Політичний мобінг в Україні доби постмайдану / В. О. Ханстантинов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., Миколаїв : Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. — Вип. 17. — С. 209 – 220.

13. Ханстантинов В. О. Політичні меседжі в передвиборчій боротьбі в Україні / В. О. Ханстантинов, М. О. Багмет // Політичний менеджмент : наук. журн. / Гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2009. — № 6. — С. 72 – 84.

14. Ханстантинов В. О. Забезпечення міжконфесійної толерантності як важливий напрям регіональної політики / В. О. Ханстантинов // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2009. — Вип. 44. (підсерія «Курасівські читання»). — С. 363 – 370.

15. Ханстантинов В. О. Нормативно-правові засади толерантності в Україні / В. О. Ханстантинов // Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць / Кер. авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. О. В. Козаченко. — Миколаїв : Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В., 2009. — Вип. 38. — С. 279 – 286.

16. Ханстантинов В. О. Розвиток ідеї терпимості/толерантності в добу Середньовіччя / В. О. Ханстантинов // Політичний менеджмент : наук. журн. / Гол. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2010. — № 2. — С. 180 – 188.

17. Ханстантинов В. О. Необхідність толерантності / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 130. Вип. 117. Державне управління. Політологія. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 133 – 136.

18. Ханстантинов В. О. Сутність толерантності / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 131. Вип. 118. Політологія. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 30 – 34.

19. Ханстантинов В. О. Цілі толерантності / В. О. Ханстантинов // Грані : наук.-теор. і гром.-політ. альманах. — 2010. — № 3. — С. 111 – 115.

20. Ханстантинов В. О. Моральні засади толерантності / В. О. Ханстантинов // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. — 2010. — Вип. 15 — С. 55 – 61.

21. Ханстантинов В. О. Соціально-політичні розмежування – виклик толерантності в Україні / В. О. Ханстантинов // Сучасна українська політика. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. — Вип. 22. — С. 159 – 170.

22. Ханстантинов В. О. Роль толерантності в політичному процесі / В. О. Ханстантинов // Гілея : [науковий вісник] : Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Спецвипуск. — С. 561 – 569.

23. Ханстантинов В. О. Культура домовляння як вимога ефективної влади в Україні / В. О. Ханстантинов // Сучасна українська політика. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. — Вип. 23. — С. 351 – 358.

24. Ханстантинов В. О. Політична толерантність як проблема демократичного суспільства / В. О. Ханстантинов // Гілея : [науковий вісник] : Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Вип. 46(4) — С. 537 – 544.

25. Ханстантинов В. О. Теоретико-методологічні засади дослідження толерантності / В. О. Ханстантинов // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 5. — С. 36 – 42.

26. Ханстантинов В. О. Соціокультурні підвалини політики толерантності / В. О. Ханстантинов // Політологічні записки : Вип. 3. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. — С. 328 – 338.

27. Ханстантинов В. О. Тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності / В. О. Ханстантинов, Є. Г. Казачинський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 6. — С. 96 – 102.

Статті в інших наукових виданнях

28. Ханстантинов В. О. Київське християнство і проблема міжцерковної злагоди / В. О. Ханстантинов // Слов'янська культурна спадщина в світовому, загальноукраїнському та регіональному полікультурному просторі (науково-методичний збірник) — Миколаїв : Південнослов'янський інститут КСУ, 1997. — С. 33 – 35.

29. Ханстантинов В. О. Російська думка про міжнаціональне спілкування: християнські основи і принципи / В. О. Ханстантинов // Слов'янський світ і християнство (науково-методичний збірник) — Миколаїв : Південнослов'янський інститут КСУ, 2000. — С. 67 – 70.

30. Ханстантинов В. О. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» – важливий крок до парламентсько-президентської форми правління (матеріали на допомогу лектору, доповідачу) / В. О. Ханстантинов, Ю. О. Шклярський, В. В. Мельниченко та ін. — Миколаїв:

Миколаївська обласна державна адміністрація. Управління освіти і науки Миколаївської облдержадміністрації, 2003. — 14 с.

31. Ханстантинов В. О. Концептуальні засади соціальної роботи в сучасному українському суспільстві / В. О. Ханстантинов // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 34. Вип. 21. Політичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. — С. 121 – 125.

32. Ханстантинов В. О. та ін. Зовнішня політика сучасної України (методична розробка) / В. О. Ханстантинов, О. В. Бобіна, В. Г. Мірошніченко. — Миколаїв: Миколаївська обласна організація товариства «Знання», 2004. — 28 с.

33. Ханстантинов В. О. та ін. Україна напередодні виборів 2004 року / В. О. Ханстантинов, М. О. Багмет, О. В. Шевчук. — Миколаїв: Миколаївська обласна організація товариства «Знання», 2004. — 23 с.

34. Ханстантинов В. О. До питання про гуманістичні цінності соціальної роботи / В. О. Ханстантинов // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 56. Вип. 43. Педагогічні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. — С. 46 – 49.

35. Ханстантинов В. О. Соціальна стереотипізація і проблема формування толерантності / В. О. Ханстантинов // Гуманітарно-економічні дослідження. — Т. V. — Миколаїв-Одеса : ТОВ Від, 2008. — С. 426 – 432.

36. Ханстантинов В. О. Соціальні стереотипи і необхідність толерантності / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 84. Вип. 71. Соціологія. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. — С. 38 – 42.

37. Ханстантинов В. О. Вивчення релігії в школі і формування культури толерантності / В. О. Ханстантинов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 99. Вип. 112. Педагогіка. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — С. 15 – 19.

38. Ханстантинов В. О. Гуманістична спадщина Станіслава Оріховського і сучасність / В. О. Ханстантинов // Актуальні проблеми міжслов'янського дискурсу (філософія, філологія, педагогіка): Науково-методичний збірник. — Миколаїв : Вид-во Південнослов'янського інституту КСУ, 2009. — С. 45 – 52.

39. Ханстантинов В. О. Релігійна толерантність і культурна спадщина регіону / В. О. Ханстантинов // Українське релігієзнавство. — К., 2009. — № 52. — С. 91 – 98.

40. Ханстантинов В. О. Культура толерантності як фахова вимога до політичної еліти України / В. О. Ханстантинов // Політологічні записки : Збірник наукових праць. — Вип. 1. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — С. 209 – 220.

41. Ханстантинов В. А. Концепт «Свой» – «Чужой» в украинской политической мысли XVII ст. / В. А. Ханстантинов // Кавказ и мир. Международный научный журнал. — 2010. — № 5. — С. 50 – 56.

42. Ханстантинов В. О. Культура толерантності та її місце в професійній компетентності фахівця / В. О. Ханстантинов // Підготовка студентів до майбутньої професійної діяльності : теорія і практика: [зб. наук. праць / наук. ред. Коцур В., Євтух М., Доброскок І.]. — Переяслав-Хмельницький : СКД, 2009. — (Актуальні проблеми професійної підготовки студентів ВНЗ). Вип. 2. — С. 12 – 16.

43. Ханстантинов В. О. Конфесійна толерантність студентської молоді Николаївщини / В. О. Ханстантинов // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2010. — № 1(3). — С. 143 – 148.

44. Ханстантинов В. О. Толерантність у політично нестабільному суспільстві / В. О. Ханстантинов // Вісник Житомирського державного університету. Вип. 52. Філософські науки. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — С. 13 – 16.

45. Ханстантинов В. О. Соціально-політичні розмежування як проблема модернізації політичної системи сучасної України / В. О. Ханстантинов // Модернізація політичної системи сучасної України : стан та перспективи розвитку : Збірник наукових праць [Редкол. Г. П. Щедрова – голова, О. В. Новакова, Ф. В. Баранівський та ін.]. — Луганськ : Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2010. — С. 37 – 30.

46. Ханстантинов В. О. Межі толерантності як проблема політики / В. О. Ханстантинов // Політологічні записки : Збірник наукових праць. — Вип. 2. — Луганськ : Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2010. — С. 239 – 250.

47. Ханстантинов В. О. Цінності громадянського суспільства – основа формування політичної толерантності / В. О. Ханстантинов // Ціннісний вимір політичної діяльності : політична трансформація сучасного українського суспільства: Збірник наукових праць [Редкол. Ю. М. Бардачов – голова, В. Ф. Цвих, Ф. Г. Семенченко та ін.] — Херсон : Вид-во «Олді-плюс», 2011. — С. 115 – 117.

48. Етноконфесійна толерантність в культурній спадщині регіону / В. О. Ханстантинов // 220 років разом. Вип. 1 / Гол. ред. Шитюк М. М. — Николаїв : Видавець Шамрай П.М., 2012. — С. 224 – 232.

Матеріали конференцій:

49. Ханстантинов В. О. Культура міжконфесійних відносин як соціальний феномен і наукове поняття / В. О. Ханстантинов // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення: зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. — К. : Ін-т філософії НАН України, 1995. — С. 80 – 81.

50. Ханстантинов В. О. Петро Могила і проблема толерантності в міжцерковних відносинах / В. О. Ханстантинов // Петро Могила і сучасність. Тези Міжнародної наукової конференції. — К. : Відділення релігієзнавства

Інституту філософії НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 1996. — С. 96.

51. Ханстантинов В. О. Церковно-державні відносини: конституційне забезпечення і шляхи розвитку / В. О. Ханстантинов // Конституція, Незалежність. Правова держава [Доповіді та повідомлення науково-практичної конференції, присвяченій першій річниці Конституції України] — Миколаїв : Миколаївська обласна державна адміністрація, Український державний морський технічний університет, Миколаївський державний педагогічний інститут, 1997. — С. 65 – 66.

52. Ханстантинов В. А. Этностереотипы и проблема юдофобии в массовом сознании / В. А. Ханстантинов, В. В. Щукин // Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной Конференции по иудаике. Тезисы. — М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», Институт славяноведения РАН, 2000. — С. 295 – 301.

53. Ханстантинов В. А. Юдофобия как этностереотип и ее особенности в молодежной студенческой среде / В. А. Ханстантинов, В. В. Щукин // Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной Конференции по иудаике. Часть 1. Академическая серия. Вып.8. — М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», Институт славяноведения РАН, 2001. — С. 291 – 300.

54. Ханстантинов В. А. Стереотипы в политике и проблема толерантности / В. А. Ханстантинов // Материалы Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы аграрной науки и образования», посвященной 65-летию Ульяновской ГСХА. Т.7.Ч.1-2. — Ульяновск : Изд-во ГСХА, 2008. — С. 319 – 322.

55. Ханстантинов В. О. До визначення поняття толерантності як передумови розвитку соціальних компетентностей / В. О. Ханстантинов // Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9-11 квітня 2009 р., м. Ялта. — Зб. статей. Вип. 5. Ч. 3. — Ялта : РВВ КГУ, 2009. — С. 99 – 101.

56. Ханстантинов В. О. Філософія і культура толерантності / В. О. Ханстантинов // Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті : [Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. 29-30 квітня 2009 року ; за ред. О. А. Гриви]. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. — С. 153 – 158.

57. Ханстантинов В. А. Национальное согласие как проблема украинской политики / В. А. Ханстантинов // Материалы Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы аграрной науки и образования», посвященной 65-летию Ульяновской ГСХА. — Т. 6. — Ульяновск : Изд-во ГСХА, 2009. — С. 418 – 421.

58. Ханстантинов В. О. Зміцнення правових засад толерантності в Україні / В. О. Ханстантинов // Держава і право : de lege praeterita, instante, future :

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв, 27 - 28 листопада 2009 року. — Миколаїв : Іліон, 2009. — С. 34 – 35.

59. Ханстантинов В. О. Комунікативна толерантність як завдання сучасної освіти / В. О. Ханстантинов // Проблеми розвитку освіти у вищих навчальних закладах і філософські засади їх розв'язання : Матеріали Круглого столу, м. Харків, 22-23 квітня 2010 року. — Харків : Вид-во «Міськдрук», 2010. — С. 134 – 138.

60. Ханстантинов В. А. Станислав Ореховский : наставления политикам прежним и нынешним / В. А. Ханстантинов // Материалы XIII Международной конференции «Культура, личность, общество в современном мире : методология, опыт эмпирического исследования. Часть 3 / ред. кол. Грунт Е. В., Кораблева Г. В., Комлева Н. А., Меренков А. В. — Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. ун-та, 2010. — С. 220 – 225.

61. Ханстантинов В. О. Цивілізаційний вимір міжпартійної боротьби в Україні / В. О. Ханстантинов // Україна у стані перманентного вибору: духовно-культурні, соціально-економічні та політико-правові стратегії : Матеріали Х ювілейної науково-практичної конференції. — К. : Національна академія управління, 2011. — С. 164 – 166.

62. Ханстантинов В. О. Толерантність – навігатор від згоди до злагоди / В. О. Ханстантинов // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року) : зб. матеріалів (за ред. Сауха П. Ю.) — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. — С. 185 – 187.

63. Ханстантинов В. О. Солідаризм як чинник соціальної мобілізації / В. О. Ханстантинов // Устойчивое развитие регионов : материалы научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава, аспирантов и студентов. — Симферополь : ДИАЙПИ, 2012. — С. 51 – 55.

АНОТАЦІЇ

Ханстантинов В.О. Феномен толерантності в контексті політичної модернізації сучасної України : теоретичний аналіз. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 — теорія та історія політичної науки. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. — Київ, 2012.

Дисертація присвячена дослідженню феномену толерантності, її ролі та місця в суспільно-політичному житті, виявленню властивих їй функцій гуманізації, демократизації, інноваційного розвитку, творчої самореалізації особистості – сприятливих передумов політичної модернізації та формування в Україні інформаційного суспільства.

На основі широкої джерелознавчої бази проведено аналіз світової та вітчизняної суспільно-політичної думки, визначено етапи становлення і розвитку концепції терпимості/толерантності відповідно до формування

необхідних для цього соціально-економічних, культурних, духовних, політико-правових засад.

Висвітлена сучасна міжнародна нормативно-правова база толерантності у порівнянні з чинною в Україні. Розкрито причини нетерпимості і войовничості в політичному житті України, виявлені особливості її перебігу в політичному процесі.

Запропоновано шляхи, напрями, окреслено фактори розвитку толерантності та розглянуто її зв'язок із зміцненням політичної лояльності й легітимності, формуванням спільної громадянської політичної ідентичності. Окреслене коло сприятливих для цього засад, наголошено на особливій ролі еліти у їх втіленні, необхідності запровадження конвенційно-консенсусних форм політичної діяльності.

Ключові слова: толерантність, політика, нетерпимість, політичне життя, згода, демократія, політичний процес, консолідація, еліта, модернізація.

Ханстантинов В.А. Феномен толерантности в контексте политической модернизации современной Украины: теоретический анализ. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.01 – теория и история политической науки. — Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. — Киев, 2012.

Диссертация посвящена исследованию феномена толерантности, её роли и места в общественно-политической жизни как фактора гуманизации, демократизации и деконфликтизации отношений между разноуровневыми субъектами в различных сферах, её востребованности для инновационного развития экономики и творческой самореализации личности – составляющих и условий политической модернизации, что особенно важно для Украины в связи с переходным этапом её трансформационных преобразований и вытекающих задач демократической консолидации, укрепления духовно-идейного единства, целостности и цивилизованных начал государственности.

На основе широкой источниковедческой базы проведен анализ мировой и отечественной общественно-политической мысли, определены этапы эволюции концепции толерантности по мере вызревания необходимых для этого мировоззренческих, социально-экономических, духовно-культурных, морально-этических, политико-правовых предпосылок. Значительное внимание уделено исследованию идейно-теоретического наследия и влиянию присущих ментальности украинского народа черт на становление традиций примирения и терпимости в отечественной общественно-политической практике.

Предложена авторская дефиниция толерантности, выделены ее типы и специфические функции обеспечения единства общества, его консолидации путем открытости к инаковости Другого и готовности взаимодействовать с ним на основе общечеловеческих ценностей и в интересах общего блага. Выявлены

особенности политической толерантности, которая проанализирована в узком и широком смысле, определены её роль и значение в политическом процессе.

Освещена современная международная нормативно-правовая база толерантности и проанализирована проблема её применения в действующем украинском законодательстве и правовой практике Украины. Подчеркивается важность принятия ряда новых нормативно-правовых актов, неукоснительное выполнение Украиной взятых на себя обязательств, противодействие дискриминации и преодоление правового нигилизма.

Раскрыты причины нетерпимости и воинственности в политической жизни Украины. В качестве глубинных выделены объективные, исторически сложившиеся социально-политические размежевания между отдельными общностями и группами людей. Как основной фактор нагнетания политической интолерантности рассматривается межпартийная борьба. Проанализированы её особенности и определены этапы в новейшей истории украинского независимого государства. На широком эмпирическом материале межпартийной борьбы 2005 – 2010 гг. освещены содержание и практика использования месседжей и политического моббинга как средств манипулирования массовым сознанием и непримиримой борьбы с оппонентами.

Аргументировано положение о том, что укрепление института прав человека и основополагающих свобод, демократии и гражданского общества выступает стратегическим направлением развития толерантности, её естественным основанием и в этой связи освещены актуальные прикладные задачи на современном этапе развития политической системы Украины. Рассмотрены направления и выделены факторы развития толерантности. Обозначена взаимосвязь этого процесса с формированием доверия к политике и власти, повышением уровня её легитимности, укреплением лояльности в отношениях между всеми политическими субъектами.

Отмечена ключевая роль политической элиты в достижении консенсуса в обществе, что ведет к его консолидации. Для реализации такой возможности важны доступность и состязательность в системе рекрутировании элиты, высокий уровень её общей и политической культуры, морально-психологическая и профессиональная готовность к применению разнообразных конвенциональных практик. Опираясь на использование здравого смысла, рациональных аргументов и общепринятых процедур, оппоненты оказываются в состоянии по отдельным вопросам достичь между собой договоренности. Подобная устоявшаяся практика порождает у них понимание согласия как морального императива и как общественной нормы, понуждающей искать пути примирения во имя общего блага и проявлять толерантность.

Ключевые слова: толерантность, политика, нетерпимость, политическая жизнь, согласие, демократия, политический процесс, консолидация, элита, модернизация.

Hanstantynov V.A. The Phenomenon of Tolerance in the Context of Contemporary Political Modernization of Ukraine: Theoretical Analysis. — Manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Political Sciences, specialty 23.00.01 — theory and history of political sciences. — National Pedagogical Dragomanov University. — Kyiv, 2012.

The thesis is dedicated to researching the phenomenon of tolerance, its role and place in public life, revealing its importance as an important factor in its humanization, democratization, development of innovative, creative self-identity – the components and the conditions of political modernization.

Based on a broad base of source analyzes the global and domestic socio-political thought, defined stages of development and the concept of tolerance /intolerance to the extent necessary for the maturation of the socio-economic, cultural, spiritual, political and legal principles.

Highlighted the current international legal framework of tolerance compared to the force in Ukraine. Reveals the causes of intolerance and militancy in the political life of Ukraine, the peculiarities of its course in the political process.

The proposed routes, directions and outlined the factors of development of tolerance in terms of political modernization in Ukraine.

Keywords: tolerance, politics, intolerance, eventually, democracy, political process, consolidation, elite, modernization.

НБ НПУ

100154573

Підписано до друку 20.08.2012 року.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура «Таймс». Тираж 100 прим.
Зам. № 244 від 20.08.2012.

Видавництво ТОВ «Дизайн та Поліграфія».
м. Миколаїв, тел.: (0512) 50-04-48
Ліцензія № 7, серія МК від 16.09.2003 р.